

ΙΩΣΗΦ ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΜΠ

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ-Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ.

Το Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ το οποίο ιδρύθηκε με πρωτοβουλία μου το 1995 και το οποίο διηύθηνα μέχρι και την αναχώρησή μου από την ενεργό υπηρεσία μου ως Καθηγητής του ιδρύματος τέλη του 2005, επικεντρώθηκε εξ αρχής σε θέματα που αφορούσαν την αισθητική ποιότητα των πόλεων –και γενικά των τόπων- και στη διερεύνηση μεθόδων για την ανάλυση, την εκτίμηση, την αξιολόγηση και τη δυνατότητα ανάδειξης όλων εκείνων των δεδομένων, υλικών και άυλων, που μπορούν να εξασφαλίσουν αυτή την ποιότητα.

Στα πλαίσια αυτά μια σειρά εφαρμοσμένων Ερευνών, εντεταλμένων κυρίως από διάφορους φορείς, αλλά και βασικών Ερευνών συνδεδεμένων με την ίδια την εκπαιδευτική μας δραστηριότητα (διδασκορικών, μεταδιδασκορικών ή άλλων επιστημονικών εργασιών) εκπονούνται σ' αυτά τα δώδεκα μέχρι σήμερα χρόνια ζωής του Εργαστηρίου.¹ Παράλληλα, αντίστοιχες εκδόσεις, δημοσιεύσεις, άρθρα ή παρουσιάσεις σε συνέδρια, δημοσιοποιούν το περιεχόμενο των Ερευνών αυτών και τροφοδοτούν και εμπλουτίζουν τη διδασκαλία, τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο.

Οι θέσεις μας στο θέμα της φυσιογνωμίας της πόλης και η προσπάθεια αξιοποίησή τους στον Πολεοδομικό Σχεδιασμό της Ερμούπολης απαύγασμα όλης αυτής της εμπειρίας, στηρίζονται σε μια ουσιώδη διάκριση. Αυτήν ανάμεσα στο **χώρο** και στον **τόπο**. Ο χώρος, όπως και ο χρόνος, αποτελεί μιαν αφηρημένη συνθήκη. Είναι ένα απλό περιέχον και η αξία του στηρίζεται στην περιεκτικότητά του. Ο αφηρημένος χώρος από μόνος του δεν έχει χαρακτήρα ούτε ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Αυτά τα δύο στοιχεία εμφανίζονται από τη στιγμή που η παρουσία του ανθρώπου με τις δραστηριότητές του συγκεκριμενοποιεί το χώρο πληρώνοντάς τον με ανθρωποποιητές μορφές, με λειτουργίες, με όνειρα, με προσδοκίες, με συναισθήματα, με σημασίες. Τότε, ο χώρος έχει μετατραπεί σε τόπο². Ο τόπος έχει χαρακτήρα που συγκροτείται από το σύνολο των ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών των μορφών κάθε είδους που τον αφορούν, και από τη στιγμή που έχει πλέον μια οντότητα, μπορούμε και μιλάμε και για φυσιογνωμία.

Χαρακτήρας και φυσιογνωμία, λοιπόν, αφορούν στον τόπο, εμφανίζονται όμως ως το αποτέλεσμα της συνολικής και γιατί όχι συλλογικής αντίληψης που αυτός ο τόπος προσφέρει στους κατοίκους, τους επισκέπτες, τους χρήστες, τους εραστές του. Τούτη όμως η συνολική αντίληψη, τούτη η πραγματική συναισθηματική και ιδεολογική εικόνα που ένας τόπος προσφέρει δεν είναι τίποτε άλλο από αυτό που ονομάζουμε **τοπίο**³.

Βέβαια, η δυτική παράδοση, και ιδιαίτερα αυτή του τομέα της τέχνης, μας κληροδότησε την ιδέα ότι τοπίο είναι η απεικόνιση μιας θέας και μάλιστα αυτής ενός

φυσικού τοπίου. Είναι άλλωστε γνωστές οι περίφημες συνταγές, τόσο για τις τεχνικές προοπτικής κλπ. όσο και για τα στοιχεία που θα έπρεπε να συγκροτούν το θεματικό περιεχόμενο ενός «καλού τοπίου». Στον αιώνα μας όμως, ιδίως μετά την ενασχόληση των επιστημόνων με την εικόνα του τόπου⁴ και την κυριαρχία τους στην περιοχή αυτή έναντι των καλλιτεχνών, ως τοπίο πλέον δεν θεωρείται η απεικόνιση της αντιληπτικής εικόνας ενός τόπου αλλά η αντιληπτική εικόνα καθαυτή⁵.

Χώρος, τόπος, τοπίο! Γενική χωρική συνθήκη ο χώρος, συγκεκριμένος βιωμένος με δικά του χαρακτηριστικά ο τόπος, εικόνα αντίληψη που εμφανίζει το σύνολο των χαρακτηριστικών του τόπου σε μια ενιαία αντίληψη -τον χαρακτήρα- το τοπίο.

Και η φυσιογνωμία; Η φυσιογνωμία είναι η γνώμη που σχηματίζουμε για τη φύση μιας οντότητας. Αυτή αφορά την μοναδικότητα, την ταυτότητα, ακόμα την προσωπικότητα ενός τόπου, όπως αυτή διατυπώνεται και εμφανίζεται μέσα από τα χαρακτηριστικά του τοπίου του. Έτσι εύκολα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί δικαιούμαστε να μιλάμε για ελληνικό χαρακτήρα π.χ. ενός τόπου, για χαρακτήρα ορεινό ή νησιώτικο, βιομηχανικό ή τουριστικό, όχι όμως και για ελληνική φυσιογνωμία σε έναν οικισμό. Η φυσιογνωμία αφορά την ίδια του την οντότητα, γι αυτό ξεκίνησα από το όνομα. Το όνομα πρώτος και κύριος φορέας της «ταυτότητας» ενός τόπου, πυκνωτής του Λόγου και του Μύθου αυτού του τόπου, μπορεί επάξια να θεωρηθεί ως το κύριο στοιχείο της φυσιογνωμίας του. Το όνομα! «Εν αρχή ην ο Λόγος», ο απαραίτητος για κάθε δημιουργία. Στη Γραφή η δύναμη του Λόγου είναι αναμφισβήτητη. «Και είπεν ο Θεός...και εγένετο...και είδε ο Θεός ότι καλόν...» και τότε λοιπόν αφού τελειώνει, κρίνεται και αξιολογείται αυτή η πρώτη η λογική, η πνευματική δημιουργία, αρχίζει η κατασκευή της. «και εποίησεν ο Θεός...» Μετά το όνομα, μετά τη λέξη, ακολουθεί η εικόνα. Μετά το «είπεν», το «είδε». Μετά το νοηματικό περιεχόμενο, η αισθητική εντύπωση, η οπτική, η ακουστική, η οσμητική, η γευστική, η απτική. Και σε προηγούμενα κείμενά μας για τη φυσιογνωμία της πόλης, τονίσαμε τη σημασία αυτής της αισθητικής εντύπωσης και την ανάγκη της αισθητικής κρίσης, την αναγκαιότητα και απαίτηση του «είδεν ότι καλά λίαν». Έτσι υποστηρίξαμε ότι η οποιαδήποτε κριτική για ένα τόπο ξεκινά πάντα από την αισθητική κρίση εφόσον ο τόπος αντιμετωπίζεται καταρχήν ως αισθητικό αντικείμενο. Για τον λόγο αυτό δίνουμε άλλωστε τόση σημασία στο τοπίο, την εικόνα-εντύπωση του τόπου, τον υλικό δηλαδή φορέα επί του οποίου εντοπίζονται όλες οι εντυπώσεις που ένας τόπος μεταδίδει.

Η φυσιογνωμία έχει ασφαλώς να κάνει με τον χαρακτήρα, δεν μπορεί όμως να συγχέεται με αυτόν, και αυτό γιατί η φυσιογνωμία δεν μπορεί να μοιραστεί, να κατηγοριοποιηθεί, να τυπολογηθεί. Η φυσιογνωμία αναφέρεται αποκλειστικά στη μοναδικότητα της οντότητας ενός τόπου, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από το τοπίο του, μέσα από αυτό που προσφέρει η αντιληπτική του εικόνα.

Εδώ επομένως δικαιολογείται και η χρήση του όρου «συνολική εικόνα»⁶ αφού κάθε μορφή αντίληψης, όραση, ακοή, αφή, όσφρηση, γεύση, όπως και η κιναισθητική και η λογική αντίληψη των στοιχείων ενός τόπου, δίνουν την δική τους συγκομιδή ως συνεισφορά στην διαμόρφωση, την αντίληψη και στη συνέχει τη γνώση και βίωση του τόπου αυτού. Είναι γνωστές οι έρευνες στις μέρες μας για τον ρόλο π.χ. των ακουστικών τοπίων ή για την αξία των οσμητικών αποδόσεων ενός τόπου. Έτσι όταν μιλάμε για την αισθητική φυσιογνωμία, για παράδειγμα, της Αθήνας θα πρέπει να διακρίνουμε ότι:

- ο όρος αισθητική με την σύγχρονη σημασία του θεωρείται ως η ψυχολογική και η σημαντική ερμηνεία των στοιχείων⁷ που συγκροτούν το αισθητικό αντικείμενο του τοπίου της Ερμούπολης, του Ναυπλίου ή άλλης πόλης,
- Η φυσιογνωμία, σύμφωνα με τις θεωρητικές θέσεις που προηγήθηκαν, αναφέρεται στην οντότητα της συγκεκριμένης πόλης, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από το σύνολο των διαζόντων χαρακτηριστικών της.

Και εδώ χρειάζεται μια περαιτέρω διευκρίνιση. Όταν αναφερόμαστε στην οντότητα μιας πόλης, αναφερόμαστε όχι στον αφηρημένο χώρο, την έκταση που καταλαμβάνει, αλλά στην ίδια την έννοια της χώρας όπως αυτή δίνεται στον Πλατωνικό Τίμαιο και ξαναπροβάλλεται σήμερα μέσα από τις εργασίες διαφόρων διανοητών όπως του Derrida, Χώρα=Τόπος+Μύθος+Λόγος⁸ Η **πόλη-Χώρα** ως χωροχρονικό περιβάλλον δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των ατομικών συνειδήσεων των **πολιτών** της. Η συνένωση και συνεργασία όλων αυτών των ατομικών συνειδήσεων παράγει τη **συλλογική συνείδηση** της πόλης. Η έκφραση αυτού του μοναδικού προϊόντος της πόλης είναι αυτό που ονομάζουμε **πολιτισμό**.

Η χρονική διάσταση, το τότε, το τώρα, το μετά, επηρεάζει λοιπόν σημαντικά το χαρακτήρα του τοπίου. Ίσως εδώ θα πρέπει να αναφερθούμε στην αντιστοιχία των όρων χώρος, χρόνος, τοπίο, και στον χρόνο. Από την αφηρημένη συνθήκη του χρόνου, η ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα σε όλα τα επίπεδα εμφανίζει τον «καιρό» και την «εποχή». Αντίστοιχος του χωρικού «τόπου» ο χρονικός «καιρός» δίνει στο «τότε» την αίγλη του μύθου και του «λόγου» και όπως προστρέχουμε στο τοπίο για να περιγράψουμε την «εικόνα του τόπου», το «χρονικό» και το «χρονογράφημα» είναι τα αναλογικά εκείνα στοιχεία που περιγράφουν τον «καιρό», τη συγκεκριμένη ιστορική εποχή.

Όσα μέχρις εδώ αναπτύχθηκαν ορίζουν τις βασικές κατευθύνσεις αλλά και σηματοδοτούν γενικότερα το στίγμα μιας Έρευνας πάνω στον χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία των τόπων. Βέβαια, η προσέγγιση του τόπου, του λόγου και του μύθου μιας μεγαλούπολης π.χ. δεν είναι καθόλου εύκολο πράγμα. Όμως, η συστηματική ανάλυση και ερμηνεία ενός τοπίου και η συσχέτισή του με όλα εκείνα τα ιδεολογικά και συναισθηματικά (μυθολογικά) δηλαδή τα πολιτιστικά στοιχεία που το συνοδεύουν είναι απαραίτητη προϋπόθεση στην όποια προσπάθεια εντοπισμού αυτού του χαρακτήρα και ανάδειξης της φυσιογνωμίας οποιασδήποτε πόλης.⁹

Η Έρευνα για την Ερμούπολη με δεδομένη την προτεραιότητα της αισθητικής κρίσης, όπως αναφέρθηκε στην αρχή, ξεκινά με την ανάλυση της αισθητικής ποιότητας της πόλης. Ασχολείται δηλαδή κυρίως με το αστικό τοπίο. Στη συστηματική καταγραφή, ερμηνεία και αξιολόγηση των φυσικών και ανθρωποποιήτων μορφημάτων που σχηματίζουν την οπτική εικόνα της πόλης, θα προστεθούν όλα εκείνα τα μορφήματα (ήχοι, οσμές, γεύσεις, αφές κ.ά.) που προσφέρουν οι υπόλοιπες αισθήσεις, καθώς και όλες εκείνες οι εντυπώσεις ψυχολογικής ή ιδεολογικής προέλευσης που ολοκληρώνουν την αντίληψη του τόπου. Και εφόσον δεχόμαστε ότι ουσιαστικά το αστικό τοπίο είναι αυτό που τελικά κρίνεται ως αισθητικό αντικείμενο για την αξιολόγηση ενός τόπου, και αφού αυτό το τοπίο δεν είναι τίποτε άλλο από την αντιληπτική προσφορά αυτού του τόπου, είμαστε υποχρεωμένοι να ασχοληθούμε με την ανάγνωση της αντιληπτικής δομής της Ερμούπολης.

Οι μέθοδοι προσέγγισης και διερεύνησης της αντιληπτικής δομής ενός τόπου, τα τελευταία χρόνια έχουν αποτελέσει αντικείμενο σειράς Ερευνών και είναι λίγο πολύ γνωστές. Ενδεικτικά αναφέρονται τα βασικά μορφήματα τα οποία συγκροτούν μια τέτοια δομή, αλλά και μερικά ιδιαίτερος σημαίνοντα στοιχεία που βοηθούν στην κατανόησή της, όπως ο εντοπισμός των φωτεινών και σκιερών αντιληπτικά ενοτήτων, η ανάδειξη της διαφοράς των φυσικών από τις ψυχολογικές αποστάσεις, οι ισχυροί πόλοι αναγνωρισιμότητας κ.ά. Όλα αυτά, όπως και στην περίπτωση μιας αισθητικής ανάλυσης, θα πρέπει να ερευνηθούν τόσο στην κλίμακα ολόκληρης της πόλης, όσο και σε κλίμακες των επί μέρους τόπων της, κέντρου, γειτονιάς και αλλού. Τέλος, μια τρίτη κατηγορία στοιχείων που παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και την ανάδειξη της φυσιογνωμίας είναι αυτά που αναφέρονται στις χρήσεις και στις λειτουργίες. Μετά από την αισθητική και αντιληπτική διερεύνηση των κελυφών η Έρευνα επάνω στον τρόπο λειτουργίας και στη χρήση τους ολοκληρώνει την προσέγγιση του τόπου.

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στον εντοπισμό των βασικών ποιοτήτων που χαρακτηρίζουν την πόλη, όπως την αναγνωσιμότητα, την αναγνωρισιμότητα, τον προσανατολισμό, την προσπελασιμότητα, την αίσθηση, την προστασία, την ασφάλεια, την ιστορικότητα και μια σειρά ακόμα ποιοτήτων που αφορούν στις ιδεολογικές και μυθολογικές διαστάσεις της πόλης.¹⁰

Ο λόγος και ο μύθος αφορούν πλέον στο έλλογο στοιχείο, στον ανθρώπινο παράγοντα. Με τη δική τους ανάλυση και ερμηνεία που συν επάγεται όχι μόνο αναφορά στην ποίηση, τη λογοτεχνία, την τέχνη, τη θρησκευτική και κοινωνική έκφραση μιας πόλης αλλά και την χρησιμοποίηση μιας σειράς ψυχομετρικών μεγεθών, έγινε δυνατή η ποιοτική αξιολόγηση της Ερμούπολης. Ο βαθμός πρωτοτυπίας, η ποικιλία των στοιχείων, ο βαθμός πυκνότητας του πραγματικού, η δύναμη της επιβολής, η ικανότητα δημιουργίας έντονων εικόνων, η συνειρμική απόδοση, ο βαθμός συμβολισμού, ο βαθμός εξύψωσης, ο βαθμός ευαισθησίας, πολυπλοκότητας, πληροφόρησης, η ικανότητα μεταφοράς (είναι σαν) η ιεραρχία των στοιχείων, η ενότητα της αντιληπτικής δομής, ο βαθμός κοινοτυπίας, ο βαθμός ιδιοποίησης, οδηγούν στον χαρακτηρισμό του τοπίου μιας πόλης σε μια αισθητική κατηγορία.¹¹ Η αισθητική αυτή κρίση αναφέρεται πια στην οντότητα της πόλης, όπως στην ταυτότητά της και στο μοναδικό τρόπο που αυτή εκφράζεται.

Για την Ερμούπολη όλη αυτή η ανάλυση, ερμηνεία και αξιολόγηση των δεδομένων¹² οδήγησε σε καινοτόμες προτάσεις προκειμένου όχι απλά να προστατευτεί αλλά και να δοθεί ευκαιρία ανάδειξης και εξέλιξης της φυσιογνωμίας της. Η ιδιαιτερότητα π.χ. του ανάγλυφου και η δυνατότητα θέασης της πόλης από ψηλά επέβαλε την ανάγκη ελέγχου και του πέμπτου επιπέδου δομής, αυτού των ταρατσών και στεγών. Η διαδοχική και από διαφορετικές αποστάσεις προσέγγισης με πλοίο αποκάλυψη των εντυπωσιακών όψεων της πόλης προς τη θάλασσα οδήγησε σε μια σειρά μέτρων για την εξασφάλιση της αισθητικής ποιότητας των προσφερομένων εικόνων, ενώ οι δυνατότητες θέας από ορισμένα σημεία (belvedere) της πόλης οδήγησε σε ένα σύστημα συνδυασμού της απρόσκοπτης θέας με τους αντίστοιχους όρους δόμησης.¹³ Η διεύρυνση του ιστορικού κέντρου το οποίο πλέον συμπεριλαμβάνει και την περιοχή ιστορικής κατοικίας και την περιοχή ιστορικής βιομηχανίας, και ο χαρακτηρισμός του σε ιστορικό τόπο θα επιτρέψει πλέον όχι μόνο την προστασία του αξιολογώτατου αυτού κελύφους αλλά και την απελευθέρωση της υπόλοιπης πόλης από όρους και κανονισμούς δόμησης που οδηγούσαν σε ένα φτηνό μιμητισμό και κατ' επέκταση σε υποβάθμιση και υποτίμηση της μοναδικής γνήσια πολιτιστικής κληρονομιάς της Ερμούπολης.¹⁴ Ακόμα, η

ανάγκη διαφύλαξης όχι μόνο ορισμένων κατηγοριών χρήσης αλλά και των ειδικών μορφών χρήσης¹⁵ οδηγεί σε μέτρα που εξασφαλίζουν την έκφραση της φυσιογνωμίας της πόλης στο βαθμό που αυτή επηρεάζεται από τις ίδιες τις λειτουργίες της. Το ίδιο συμβαίνει και με την ειδική αντιμετώπιση των ρεμάτων και των παραρεματιών ζωνών που όχι μόνο εξασφαλίζουν τον φυσικό αερισμό της πόλης αλλά και διεξόδους φυγής, ταυτόχρονα με την παρουσία του φυσικού στοιχείου στο εσωτερικό μιας πυκνά δομημένης πόλης στο κέντρο της.

Εν όψει της καταλυτικής επέλασης και των αποτελεσμάτων της παγκοσμιοποίησης¹⁶ στη φυσιογνωμία όλων των πόλεων σε παγκόσμια κλίμακα πιστεύουμε ότι τα αποτελέσματα της Έρευνας για την Ερμούπολη, που ήδη τροφοδότησαν την αντίστοιχη πολεοδομική μελέτη του Δήμου (η οποία ευρίσκεται στο στάδιο θεσμοθέτησης) έχουν πολλά να προσφέρουν στην αντιμετώπιση της προστασίας και ανάδειξης της φυσιογνωμίας των ελληνικών πόλεων.

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

¹ Οι Συνεργάτες του Εργαστηρίου Πολεοδομικής Σύθεσης που ανάλογα με τις ανάγκες συμμετείχαν κατά καιρό στις Έρευνες είναι: Ομότ. Καθηγ. Ι. Στεφάνου, Α. Χατζοπούλου

Καθηγητές Ι. Τσουδερός, Π. Τουλιάτος, Εμ. Κορρές

Αναπλ. Καθηγητές Κ. Μωραΐτης, Π. Κοσμόπουλος (ΑΠΘ)

Επικ. Καθηγ. Ρ. Μητούλα (Χαροκ. Πανεπιστ)

Λέκτορες Δ. Στεφάνου (ΑΠΘ)

Διδάκτορες: Θ. Μαράτου, Αικ. Βούζα, Ε. Καλικαντζάρου, Σ. Γερασίμου, Μ. Μεντζίνη, Α. Αθανασούλη

Υποψ. Διδάκτορες: Ι. Στεφάνου, Σ. Πετράτου, Ε. Χατζηγεωργίου, Α. Οικονόμου, Α. Κωτσή, Ε. Φραντζή...

² Ιωσήφ. Στεφάνου, «Η Ψυχολογία των τόπων. Από τον πραγματικό χώρο στον φανταστικό τόπο» Institut Français d' Athènes Αθήνα 1994

³ J. Stefanou, *Etudes des paysages-vers une Iconologie de l' image* (Doctorat d' Etat) Univ. de Strasbourg I 1980)

⁴ Θ. Τερκενλή. *Το πολιτισμικό τοπίο. Γεωγραφικές προσεγγίσεις*. Εκδ. Παπαζήση Αθήνα 1996

⁵ K.Lynch, *The image of the city*. M.I.T. press Boston Mass.1962

⁶ A. Moles, *Théorie d' indormation et perception esthétique*. Ed. Denoel/Gonthier Paris 1972

⁷ J. Derrida, *Khora*, Ed. Galilée Paris 1993

⁸ Ιωσήφ και Ιουλία Στεφάνου, *Η περιγραφή της εικόνας της πόλης*, Πανεπιστ. Εκδόσεις ΕΜΠ. Αθήνα 1999

⁹ Ιωσήφ και Ιουλία Στεφάνου, *Το αστικό τοπίο* εκδ. Τομέα Πολεοδομίας Χωροταξίας Αθήνα 1989

¹⁰ J. Stefanou *Le paysage Touristique et la Carte Postale* Univ. L. Pasteur Strasbourg 1978

¹¹ Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύθεσης «Υποστήριξη πολεοδομικής σύθεσης με ευφυείς μηχανισμούς λήψεως αποφάσεων» Πρόγραμμα Αρχιμήδης (2000-01)

¹² Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύθεσης *Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Ερμούπολης. Μια πρότυπη αντιμετώπιση Ιστορικής πόλης*. Τυποκυκλαδική. ΕΜΠ 2003

¹³ Ι. Στεφάνου Θ. Μαράτου «Όροι δόμησης και Φυσιογνωμία ιστορικών πόλεων. Το παράδειγμα της Ερμούπολης» Τεχνικά Χρονικά Αθήνα 2004

¹⁴ Ι. Στεφάνου «Ιστορικές πόλεις και τουρισμός. Το παράδειγμα της Ερμούπολης.» Εισήγηση στο συνέδριο. Νησιωτικός Τουρισμός Πανεπιστήμιο Αιγαίου Μυτιλήνη 2002

¹⁵ Κ. Βούζα. Μέθοδος ψυχαναλυτικής αξιολόγησης της αισθητικής θεώρησης των οικισμών. Διδακτορική διατριβή ΕΜΠ 1997

¹⁶ Ι. Στεφάνου Ρ. Μητούλα *Η παγκοσμιοποίηση η Ευρωπαϊκή ενοποίηση και η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*. Εκδ. Παπαζήση Αθήνα 2003